

*Het grote Europese beest van de twintigste eeuw heeft
een uitgesproken voorkeur voor het fascisme.*

– Simone Weil, 'Bestaat er een marxistische leer?'

In een tijd waarin de schaduw van extremisme opnieuw lijkt te dansen over de samenleving, is het essentieel om terug te grijpen naar het verleden om de opkomst van autoritarisme te kunnen begrijpen. Ook bepaalde bekende filosofen hebben in hun tijd ooit geflirt met extremistische stromingen.

De vraag naar de verantwoordelijkheid van intellectuelen en filosofen in tijden van politieke en ideologische crisis blijft brandend actueel en urgent. Thomas Crombez, een vooraanstaand kenner van filosofische stromingen in heden en verleden, daagt ons uit om kritisch te reflecteren over de rol die vooraanstaande denkers speelden en spelen in het ondersteunen, rechtvaardigen of zelfs actief bevorderden van specifieke denkpatronen. Door diepgravend onderzoek en analytisch denken werpt hij een fascinerend licht op oude complexe motieven, morele dilemma's die het ideologisch denken van deze filosofen moreel heeft beïnvloedt.

Omdat Thomas Crombez ons uitnodigt om de lessen uit het verleden te vertalen naar hedendaagse uitdagingen biedt deze lezing meer dan alleen een historische verkenning. Wat is de rol van intellectuelen en 'denkers' in het mede vormgeven van een ethische en politieke verantwoorde samenleving? Hoe kunnen wij ons verantwoorden en beter bewapenen tegen de verleidingen van het totalitarisme. Moeten wij morele compromissen afwenden? Of moeten wij ons buigen over onze eigen overtuiging om verantwoordelijke burgers te worden/te zijn.

De schokgolf die het fascisme vanaf 1922 in Europa teweegbracht, had ook een impact op de filosofie. Denkers van allerlei slag spanden zich in om deze nieuwe en uiterst succesvolle stroming te begrijpen. In zijn boek onderzoekt Thomas Crombez welke nieuwe concepten ze bedachten om dat te doen.

De dertien besproken filosofen bestrijken een breed spectrum. Ze zijn afkomstig uit Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk, Italië, Spanje, Groot-Brittannië én hun toenmalige kolonies. Zo krijg je een weids historisch panorama van auteurs die de confrontatie met het fascisme aangingen.

Deze denkers maakten de opmars ervan zelf mee. Sommigen waren het slachtoffer van de opkomende vervolging, zoals Hannah Arendt. Anderen hielpen juist mee om een filosofische rechtvaardiging te bedenken voor een menselijk bestaan onder een onmenselijk regime – denk aan Carl Schmitt of Martin Heidegger. Nog anderen wilden juist het fascisme bestrijden: Georges Bataille en Georg Lukács; Simone Weil en Wilhelm Reich; Aimé Césaire en Frantz Fanon. Ten slotte zijn er de 'bekeerlingen', zoals Carlo Emilio Gadda, die in hun jonge jaren het fascisme aanhingen en zich er daarna fel van afkeerden.

Thomas Crombez is docent kunsttheorie aan de Kon. Academie voor Schone Kunsten (AP Hogeschool Antwerpen) en aan Fontys Hogeschool voor de Kunsten (Tilburg). Hij is daarnaast actief als auteur, vertaler en uitgever. In 2016 publiceerde hij 'De moord op de kunst: Een historische inleiding tot de kunstfilosofie'.

***

De filosofen en het fascisme (uit het Voorwoord)

DOOR THOMAS CROMBEZ

Geruisloos ging in 2022 een jubileum voorbij dat iedereen liever wilde vergeten. In oktober van dat jaar was het precies honderd jaar geleden dat de Mars op Rome plaatsvond. Toen kwamen fascistten uit heel Italië op drie plekken buiten de hoofdstad samen en dreigden met geweld de macht te grijpen.

De betekenis van het woord fascist was toen nog erg beperkt. Het duidde de leden aan van de Fasci di Combattimento oftewel 'Italiaanse strijdgroepen', dus groeperingen van nationalistische oud-strijders. Om een burgeroorlog te vermijden en zijn eigen macht veilig te stellen, besloot koning Victor Emanuel III het leger niet in te zetten. De leider van de Nationale Fascistische Partij, Benito Mussolini, werd daags nadien opgeroepen om premier te worden en een kabinet samen te stellen. Al snel bleek dat hij de touwtjes steeds strakker in handen nam. Vanaf 1925 riep hij zich tot alleenheerser uit en zette het parlement buitenspel.

De Mars op Rome luidde het begin in van een regime dat twee decennia lang Italië in zijn greep zou houden. Het verschafte ook de blauwdruk voor andere fascistische coups, zoals de mislukte Bierkellerputsch van Adolf Hitler in november 1923. In heel Europa werd Mussolini's regime een model. De Zwarthemden van zijn strijdgroepen veranderden in Duitsland in de Bruinhemden van de Sturmabteilung (de gewapende militanten van de nazipartij) en in Spanje in de Blauwhemden van de Falange Española. Maar ook in Nederland en België, net als in Oost-Europa, waren er navolgers die het Italiaanse recept trachtten te kopiëren.

***

De volgende vraag dringt zich eerst op. Wat bedoel ik met de veelomvattende term fascisme?

Mijn definitie van fascisme is historisch en pragmatisch. Fascisme betekent in de context van dit boek een politiek systeem dat opkwam in het interbellum en in verschillende landen (het meest uitgesproken in Italië, Duitsland en Spanje) de dominante positie verwierf. Daarbij werden de bestaande systemen, zoals de Weimarrepubliek of de Italiaanse constitutionele monarchie, doorgaans zo ver uitgehold dat ze onherkenbaar werden. Wat was het fascistische succesrecept? Laat me eerst de vormelijke kenmerken van deze bewegingen langsgaan. Ze steunden op een verticale hiërarchie met aan de top een charismatische leidersfiguur. Deze leider werd het privilege van de alleenheerschappij toebedeeld, met als voornaamste argument om wanorde en besluiteloosheid het hoofd te kunnen bieden (het Führerprinzip of leidersprincipe). De muurschilderingen in het Italië van Mussolini drukten het zo uit: 'De Duce heeft altijd gelijk', wat Hitler hem netjes napraatte: 'De Führer heeft altijd gelijk'.

Tweede kenmerk: het voornaamste machtsmiddel waarop fascistische bewegingen steunden, waren de veelal gewapende partijmilitanten. Ze verenigden zich in paramilitaire organisaties zoals de Fasci di Combattimento, de Duitse SA of de Spaanse falangisten. Zij waren opgeleid én bereid om de politieke standpunten met geweld kracht bij te zetten. Dat bleek onder meer uit de terreurcampagne van de Italiaanse squadristi (fascistische knokploegen) tegen communistische tegenstanders begin jaren twintig. De eenheid en de onderlinge verbondenheid van die gewapende milities werden door de naamkeuze onderstreept, want het Italiaanse woord fascio betekent letterlijk bundel. (Het is afgeleid van het Latijnse fasces, een bijl gehuld in een bundel van roeden, die door de magistraten van het oude Rome werd meege dragen.)

Er was ten derde binnen deze bewegingen ook weinig tot geen bureaucratistische partijstructuur aanwezig. Dat maakte dat de machtsmiddelen snel inzetbaar waren en vrijwel volledig door de partijtop werden gecontroleerd.

Daarnaast waren er ook inhoudelijk sterke gelijkenissen tussen de fascistische programma's in de verschillende landen van Europa. Ze hanteerden een

ultranationalistische retoriek met een exclusief concept van burgerschap. Op economisch gebied waren ze antiliberaal en geloofden ze in het corporatisme: werkgevers en vakbonden moesten niet autonoom opereren, maar in nauw overleg met elkaar en met de staat. Ze waren expliciet antidemocratisch, want de democratische bestuursvorm gaf aanleiding tot 'chaos', en ze waren autoritair en onverdraagzaam ten aanzien van minderheden die uitgesloten waren van het burgerschap (bijvoorbeeld de Duits-joodse bevolking in nazi-Duitsland) én ten aanzien van politieke tegenstanders.

Ze hadden verder een voorkeur voor zondebok- en complottheorieën. Voorbeelden waren de zogeheten plannen voor een joodse wereldheerschappij (geruggensteund door de fictieve Protocollen van de wijzen van Sion) of de Dolkstootlegende, een populaire samenzwerings-theorie in Duitsland die inhield dat de Eerste Wereldoorlog niet op het slagveld verloren was, maar doordat linkse revolutionairen het land hadden ondermijnd. Voor veel historici is ook het utopische aspect van het fascisme een essentieel kenmerk. Fascisten hebben een uitgesproken ideologie met een welbepaald mensbeeld (dat veelal op racistische ideeën is gebouwd) en ook een gedetailleerde filosofie van de geschiedenis. De Nederlandse historicus Robin te Slaa omschrijft hol fenomeen fascisme erg bondig als 'een unieke revolutionair-utopische ideologie die werd gedragen door een massabeweging'."

Ten slotte is er de kwestie van de fascistische 'stijl'. Het fascisme kenmerkt zich volgens geschiedkundigen als Stanley G. Payne niet alleen door zijn ideologische inhoud, maar ook door de specifieke vorm waarin het naar buiten treedt. De esthetiek van symbolen, vlaggen, uniformen, partijbijeenkomsten en zelfs politieke rituelen is niet toevallig, maar heel bewust ontworpen. Zulke uiterlijke kenmerken moeten helpen bij de pogingen tot massamobilisatie. Bij die stijl hoort volgens Payne ook de positieve beoordeling en het gebruik van (of de bereidheid tot het gebruik van) geweld. Eugen Weber, een van de eerste historici die zich met het fascisme ging bezighouden, onderstreepte dit stijlaspect en sprak zelfs over de 'fascistische koorts'. Hij bedoelde daarmee dat de fascisten 'de realiteit van onze tijd' accepteerden, ja zelfs méér dan accepteerden, ze voelden ze in hun botten. Welke realiteit? Deze: 'de noodzaak om iets te doen en te voelen dát er iets werd gedaan, de wil tot beweging omwille van de beweging, tot actie omwille van de actie, tot revolutie omwille van de revolutie'. Hij vervolgt:

Het fascisme verwerpt de theorie ten gunste van de praktijk en steunt grotendeels op de aantrekkingskracht van de 'koorts' waarnaar ik heb verwezen. Het fascistische ethos is emotioneel en sentimenteel: op dat niveau tellen de doelen van de actie minder dan de actie zelf, en de krachten die mensen in het fascistische kamp brengen kunnen aan elke kant worden aangewend, mits ze de gelegenheid krijgen zich uit te leven - hoe gewelddadiger, hoe beter.

Het fascisme, zo verklaart Weber het gedrag van zijn tijdgenoten, was zo aantrekkelijk voor velen omdat het een groot romantisch avontuur was. Voor hen was het een kwestie van stijl - een manier van zijn, van zich gedragen, van reageren op de omstandigheden van het leven. Zij zochten een soort revolutionaire glamour.

Uit deze beschouwingen zal misschien ook duidelijk worden dat de poging om het fascisme te definiëren een heikele kwestie is onder historici.

* * *

Hoe staat het met het fascisme anno 2024? In elk geval blijft het woord nog steeds regelmatig rondzingen. Maar betekent dat ook dat het fascisme als politiek fenomeen nog steeds in leven is? Die vraag is pertinent.

Thomas Crombez, De filosofen en het fascisme, Letterwerk, 2023, 223 blz.